

COVID-19 Pandemisinde Stomayla Yaşamak ve Stoma Hemşiresi Olmak

In the COVID-19 Pandemic Living with a Stoma and Being a Stoma Nurse

© Fatma Vural¹, © Nazife Gamze Özer Özlü²

¹Cerrahi Hastalıklar Hemşireliği Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye

²Dokuz Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi, Cerrahi Hastalıklar Hemşireliği Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye

ÖZ

Stoma; kanser, enflamatuvar bağırsak hastalıkları ve travma gibi nedenlerle hastaların yaşam kalitesini artırmak ve alttaki yatan patolojik durumu düzeltmek amacıyla açılmaktadır. Fakat stoma, açıldıktan sonra hastaların sonraki yaşamlarında büyük değişiklikler yapmasına neden olmaktadır. Hastaların stomaya uyum sağlaması büyük bir zaman almakta ve stoma terapi hemşirelerine gereksinimleri bulunmaktadır. Stoma hemşireleri ise koşulları ne olur olsun bu kişilere yönelik tanı, tedavi ve bakım hizmetlerinin etkin bir şekilde yerine getirilmesinden sorumludur. Koronavirüs hastalığı-19 (COVID-19) pandemisi döneminde de stoma hemşirelerinin sorumlulukları artarak devam etmektedir. Çünkü pandemi koşulları nedeniyle stomalı bireylerin hemşirelere olan gereksinimi daha fazla artmakta ve hemşirelere ulaşımı zorlaşmaktadır. Bu derleme pandemi döneminde stomalı bireylerin bakımı ve stoma hemşirelerinin dikkat etmesi gereken konuları belirtmek amacıyla yazıldı. Derleme, COVID-19 pandemisinde stomalı birey ve stomaterapi hemşiresi olmak üzere iki bölüm üzerinden ele alındı. Sonuç olarak, COVID-19 pandemisinde stomalı olan bireyler mümkün olduğu kadar evde kalmalıdır. Hastaneye gitmesi gerektiği durumlarda stoma hemşiresi ile iletişime geçmelidir. Bu dönemde stoma hemşireleri ise günlük olarak yapması gereken işlerini çevrimiçi platformlara taşınmalıdır. Stomalı bireylere telefon, e-posta ve tele sağlık uygulamalarını kullanarak destek vermelidir.

Anahtar Kelimeler: Stomalı birey, stomaterapi hemşiresi, COVID-19 pandemisi

ABSTRACT

Stoma is created for reasons such as cancer, inflammatory bowel diseases and trauma to increase the quality of life of patients and to correct the underlying pathological condition. However, stoma causes major changes in patients' later life after opening. Patients take a great deal of time to adapt to the stoma and they need stoma therapy nurses. Stoma nurses, on the other hand, are responsible for the processes of diagnosis, treatment, and care services for these people, regardless of their conditions. During the coronavirus disease-19 (COVID-19) pandemic period, the responsibilities of stoma nurses continue to increase. Because of the pandemic conditions, the need of individuals with stoma for nurses increases more and it becomes difficult to reach nurses. This review was written to address the care of individuals with stoma and the issues that stoma nurses should pay attention during the pandemic period. The review was discussed in two parts: The individual with stoma and the stomatherapy nurse in the COVID-19 pandemic. As a result, individuals with stoma in the COVID-19 pandemic should stay at home as much as possible. When he/she needs to go to the hospital, he/she should contact the stoma nurse. During this period, stoma nurses should carry their daily work to online platforms. They should support individuals with stoma using phone, e-mail, and telehealth applications.

Keywords: Stoma individual, stomatherapy nurse, COVID-19 pandemic

Yazışma Adresi/Address for Correspondence: Nazife Gamze Özer Özlü,

Dokuz Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi, Cerrahi Hastalıklar Hemşireliği Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye E-posta: gamzeozerozlu@gmail.com ORCID ID: orcid.org/0000-0003-1144-2472

Geliş Tarihi/Received: 06.10.2020 Kabul Tarihi/Accepted: 27.10.2020

Giriş

Kolorektal kanserler, ülseratif kolit, Crohn hastalığı, divertiküler hastalıklar, imperfore anüs, travmalar, bağırsak tıkanıklıkları, ailesel polipozis ve konjenital anomaliler gibi nedenlerle açılan stoma, bireylerin yaşamlarını oldukça etkilemektedir. Çünkü stoma, bireylerin beden bütünlüğünde ve bağırsak boşaltımındaki değişiklikler dışında yaşam alışkanlıklarını da değiştirmesini gerektirmektedir.^{1,2} Stoma, ilk bakışta bireylerin yaşamlarını olumsuz etkiliyor gibi görünse de stoma açılmasındaki amaç kişilerin yaşam sürelerini uzatmak, sağlıklı ve üretken yaşam döngülerine dönmesini sağlamak, yaşam kalitesini artırmak ve altta yatan patolojik durumu düzeltmek için açılmaktadır.^{3,4} Bireylerin, stoma açılmasının amacını fark etmesi ve stomaya uyum sağlaması biraz zaman alabilmektedir. Bu nedenle stomaya uyum sürecinin hızlanması için stoma hemşireleri ve diğer sağlık profesyonellerine gereksinim vardır.^{1,3,5} Stomalı bireylerin yaşamları boyunca devam eden gereksinimleri nedeniyle stoma hemşiresi ile iletişimi sürekli olarak devam etmektedir. Stoma hemşiresi ise koşulları ne olursa olsun stoma, yara, inkontinans ve fistül sorunu olan kişilere yönelik tanı, tedavi ve bakım hizmetlerinin etkin bir şekilde yerine getirilmesinden sorumludur.⁶

Çin'in Hubei bölgesinin başkenti olan Vuhan'da 1 Aralık 2019 tarihinde ortaya çıkan ve 11 Mart 2020'de Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından pandemi ilan edilen koronavirus-19 (COVID-19) pandemisinde bu zamana kadar yaklaşık olarak 1.038.534 kişi, ülkemizde ise 5 Ekim 2020 tarihinden itibaren 8.498 kişi hayatını kaybetti.^{7,8} Dünyayı etkileyen COVID-19 pandemisinin kontrol altına alınmasında tüm sağlık profesyonelleri ve hastaya bakım veren hemşireler en ön sıralarda görev aldılar.^{9,10} Stoma hemşireleri de pandemi döneminde diğer hemşireler gibi acil ve pandemi servislerinde çalışmakla birlikte stomalı bireylere yönelik hizmetlerini de sürdürmeye devam ettiler. Pandemi, küresel sağlık sistemi üzerinde birçok olumsuz duruma neden oldu.^{10,11} COVID-19 pandemisinin sağlık sistemi üzerindeki yükü nedeniyle COVID-19 olmayan hastalar için potansiyel olarak yıkıcı etkileri bulunmaktadır. Bireylerin normal yaşantılarında bile stomanın varlığı yaşam kalitesi üzerinde büyük bir etkiye sahip iken COVID-19 pandemi döneminde bu bireylerin hemşireye olan gereksinimi daha da artmaktadır.¹² Bu dönemde stomalı bireyler ihmal edilen bir grubu temsil etmektedir. Çünkü pandemi döneminde hastane içi bulaşı önlemek için hastaneye gelen kişilerin sayılarının azaltılması, cerrahi kliniklerinde elektif ameliyatların durdurulması ve sağlık profesyonellerinin yetersiz tıbbi kaynaklar ile pandemi servislerinde çalıştırılması stomalı bireylerin, stoma hemşirelerine ulaşımını zorlaştırdı.^{10,11,12}

COVID-19 pandemisinde cerrahi ve endoskopik uygulamalar ile ilgili birçok öneriler, kılavuzlar ve derlemeler yayınlanmış olup hiçbirinde stomalı bireylere ve stoma hemşirelerine odaklanmamıştır. Bu derleme, COVID-19 pandemisinde stoması olan bireylerin bakımı ve stoma hemşirelerinin dikkat etmesi gereken konuları ele almak amacıyla yazıldı. Derleme, pandemi döneminde stomalı birey ve stoma hemşiresi olmak üzere iki bölümde değerlendirildi (Şekil 1).

COVID-19 Pandemisinde Stomalı Birey Olmak

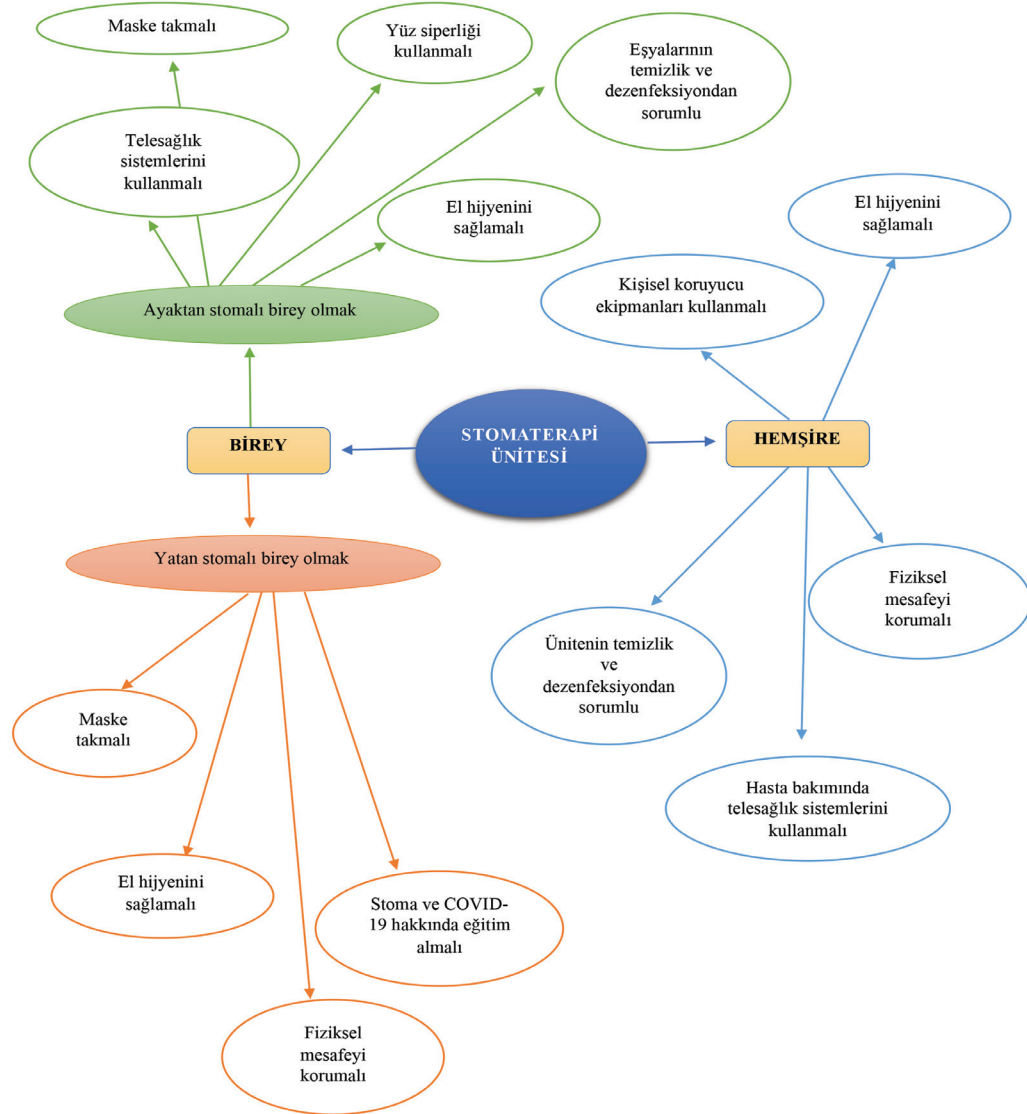
COVID-19 pandemisinde ciddi hastalık belirti ve bulguları gösteren ve prognozu kötü olan hastalar, dördüncü grup hastalardır. COVID-19 pandemisinde prognozu kötü olan bu grup, tüm hastaların %5'ini temsil etmekte ve ilk beş gün belirti ve bulgu vermemektedir. Daha sonraki günlerde ise şiddetli belirti ve bulgular vermeye başlamakta ve yoğun bakım gereksinimleri olmaktadır. Bu grup hastaların %50'si ölümle sonuçlanmaktadır.⁹ Bu gruba giren hastalar genellikle kardiyovasküler hastalık, diyabet, obezite, kronik solunum yetmezliği, kanser ve immün yetmezliği gibi kronik hastalığı olan 60-65 yaş üstü insanlardır.¹³

Stoma açılmasına neden olan kolorektal kanserler, tüm dünyada mortalite ve morbitide açısından üçüncü sırada yer almaktadır.¹⁴ Ülkemizde de kolorektal kanserler hem kadınlarda hem de erkeklerde en sık görülen kanser türleri arasında üçüncüdür.¹⁵ Kolorektal kanserlerin çoğu 50 yaşın üzerindeki kişilerde ortaya çıkmakta ve erkeklerde ortalama yaş 68 ve kadınlarda ise 72'dir. Rektum kanserlerinde hem erkekler hem de kadınlar için 63 yaşır.¹⁶ Bu nedenle pandemi döneminde stomalı bireylerde ciddi hastalık gelişme riski daha yüksektir. Çünkü stomalı bireyler genellikle kronik hastalığa sahip ileri yaştaki bireylerdir. Bu dönemde stomalı bireylerin COVID-19 için risk faktörlerinin değerlendirilmesinde birinci basamak sağlık hizmetlerine danışmaları önerilmektedir. Gaita ve idrar COVID-19 bulaşı açısından değerlendirilmelidir.¹³ Son yapılan çalışmalarda virüsün gaita örneklerinde nazofarengeal sürüntü örneklerine göre daha uzun süre kaldığı saptanmıştır.¹⁷

Stomalı bireyler için pandemi döneminde bakım kılavuzları oluşturulmalıdır. Oluşturulan kılavuzlar izlenerek COVID-19 hastası kabul etmeyen bir hastanede veya COVID-19 pozitif ve negatif çıkan hastaların ayrımının net yapıldığı hastanelerde tedavisi sağlanmalıdır. Tüm stomalı bireyler aksi ispatlanana kadar pozitif olarak kabul edilmelidir.¹¹ Pandemi döneminde stomalı bireyler hastanede yatan ve ayakta tedavi edilen olmak üzere iki şekilde değerlendirilmelidir.

Hastanede Yatan Stomalı Bireyler

COVID-19 pandemisinde genel cerrahi servislerinde komplikasyon oranını azaltmak için primer anastomoz yerine stoma açılması önerilmektedir.^{10,11} Pandemi döneminde de

Şekil 1. COVID-19 pandemisinde stomalı birey veya stoma hemşiresi olmak

stoma açılmadan önce stoma yerinin işaretlenmesi stoma hemşiresi tarafından yapılmalıdır.^{11,18} Pandemi nedeniyle stoma açılan bireylerin gereksinimleri artmaktadır. Bu nedenle hem stomalı bireye hem de ailesine eğitim verilmeli ve destek olunmalıdır.¹² Hastalar stoma açılması nedeniyle hastanede yattığı sürece cerrahi maske takmalı ve el hijyenini sağlamalıdır. Hastanede kaldığı sürece diğer hastalarla her türlü kişisel temastan kaçınmalı ve fiziksel mesafe önlemlerini korumalıdır. Tek kullanımlık ürünler/aksesuarlar kullanılmalı ve özel bulaşıcı atık kutularına atılmalıdır.¹¹ Stoma açılan birey taburcu olduğunda ise odası detaylı olarak temizlenmelidir. Taburcu olurken bireylere COVID-19 bulaşma riskini en aza indirmek ve evdeki durumlarını yönetmek için bilgi verilmelidir.¹³ Bu bilgiler içinde stoma yönetimi (stoma bakımı, stoma ürünleri,

ürünlerin temini, peristomal deri, bağırsak gazı, koku, konstipasyon ve diyare), stoma komplikasyonları (tıbbi yardım ve tekrar hastaneye başvuru gerektiren durumların anlatılması) ve stoma ile yaşam (kişisel temizlik, banyo yapma veya duş alma, işe dönüş, giyim, beslenme ve diyet, seyahat etme, cinsel aktiviteler, stresi yönetme ve ibadet) yer almalıdır.^{19,20} Bu konular dışında pandemi nedeniyle evde temizlik ve dezenfeksiyon (yüzey, elektronik cihazların ve çamaşırların temizliği), yiyecek ve çöpler hakkında da bilgi verilmelidir.²¹ Pandemi döneminde stoma bakım eğitimi normal koşullarda olduğundan biraz eksik kalabilir.²² Bu nedenle stomalı birey taburcu olduktan sonra, evde sağlık bakım desteği ve dijital uygulamalar (telefon, mobil sistemler, aplikasyon uygulamaları, video konferanslar) ile hasta desteklenmelidir.

Ayaktan Takip Edilen Stomalı Bireyler

Stomaterapi ünitesine pandemi döneminde elektif hastalar alınmamalıdır. Stomaterapi ünitesine gelmesi planlanan bireylerin tirajı için bireyler telefonla aranmalıdır.¹¹ Stomaterapi ünitesine gelmesi planlanan bireylerin COVID-19 açısından son 14 günlük durumu sorgulanmalıdır. Stomalı bireyler ziyaret öncesi ve sonrası yüz siperliği ve maske takmalıdır. El hijyenine dikkat etmelidir. Stomaterapi ünitesine sadece stomalı bireyin kendisi alınmalı ve vücut ısı ölçülmelidir. Stomalı bireylerin, alkol veya çamaşır suyu bazı ürünlerle nemlendirilmiş bir bezle kullandığı eşyaları ve yüzeyleri silmesi önerilmelidir. Evde mümkünse diğer aile bireylerinden farklı bir banyoyu kullanmalı ve iç çamaşırları evdekilerden ayrı yıkanmalıdır.¹³

Stomaterapi ünitesine gelmeyen bireyler için telesağlık (telefon, bilgisayar, interaktif televizyon gibi araçlarla ses, görüntü, konuşma ve video ile bilgi aktarımı) uygulamaları yapılmalıdır. COVID-19 pandemisinde İtalya'da stomalı bireylere telesağlık uygulaması yapılan bir çalışmada stoma bakımı ile ilgili konularda telesağlık uygulaması alan stomalı bireylerin memnun olduğu ortaya çıkmıştır.¹³ Telesağlık ile yönetilemeyen stomalı bireyler hastane ziyaretini azaltmak için ev ziyaretleri düzenlenebilir.¹¹ Tüm bu uygulamalar ile stomalı bireylerin yaşadığı fiziksel ve psikososyal sorunlar en aza indirilmeye çalışılmalıdır.

COVID-19 Pandemisinde Stoma Hemşiresi Olmak

Pandemi döneminde stoma hemşireleri hastanelerde özel dal hemşiresi olarak çalışmakta ve hizmetlerinin kesintisiz devam etmesi için stomaterapi ünitelerinde bulunmalıdır. Stomaterapi üniteleri pandemi boyunca açık kalmalı ve sadece durumu acil olan bireyleri kabul etmelidir. Pandemi döneminde stomaterapi ünitesine gelmesi planlanan bireyler içinde COVID-19 pozitif birey varsa stoma hemşiresinin en son bakım vermesi önerilmektedir. Stoma hemşiresi bakım vermeden önce güvenli bir yerde stomalı bireyin dosyasını incelemelidir. Dosyasına eklenmesi gereken bilgileri stomalı bireye sorup kayıt altına almalıdır. Daha sonra ise kişisel koruyucu ekipmanları (önlük, tıbbi maske/ N95/FFP2 maske, gözlük/yüz siperliği, eldiven) giymelidir. Stomalı bireye mümkün olduğu kadar az temas ederek stoma bakımını yapmalıdır.^{11,23} Pandemi nedeniyle ünite içinde stomalı bireye bakım vermeden önce belirli bir alan belirlemelidir. Kullanacağı malzemeleri dezenfekte etmeli, gereksinim duyduğu malzemeleri koymak için temiz bir alan seçmelidir. Kullandığı ürünler için ise de kirli alan belirlemeli ve kirli ürünleri toplamak için bir kap ayarlamalıdır.²⁴ Tüm güncel bilgiler doğrultusunda stomalı bireyler ve aileleri için broşürler hazırlamalıdır. Stomalı birey dışında temel bakıcısına da fiziksel mesafe kurallarına uygun şekilde stoma bakımını aktarmalıdır.¹¹

Stoma hemşireleri, kendi sağlıklarını korumak ve çapraz bulaşı engellemek için kişisel koruyucu ekipmanları kullanmalı ve el hijyenini sağlamalıdır. Stomaterapi ünitelerinin günlük temizliğinden sorumludur. Ünitenin temizliğini temiz alandan kirli alana doğru yapılmalıdır. Yer ve yüzey dezenfeksiyonunda, 1/100 oranında, hasta çıktıları ile kirlenmiş alanlar 1/10 oranında sulandırılmış çamaşır suyu ya da klor tablet (ürün önerisine göre) kullanılmalıdır. Ünitenin tuvaletinde sıvı sabun, kağıt havlu bulundurulmalı ve el kurutma makinası varsa çalıştırmamalıdır.²⁵ Ünitelerin havalandırmasını iyi sağlamalıdır. Her stomalı bireyin bakımından sonra pencereler en az 15 dakika açık bırakılmalıdır.²⁶ Hastane imkanları dahilinde stomaterapi üniteleri için temiz havayı dışarıdan alan havalandırma sistemleri kurulmalıdır. Belirli motor ve fanlarla donatılmış olan bu sistemlerde hava akışını sağlamak için iki havalandırma sistemi aktif olmalıdır. Salon tipi klimalar ve vantilatörler kullanılmamalıdır.^{11,25}

Acil olmayan durumlar dışında stoma hemşiresi ürünlerin, aksesuarların ve reçetelerin/raporların takibi gibi konuları uzaktan izlemeli ve danışmanlık yapmalıdır. Bunun için hastaların e-postalarını, telefonlarını ve dijital uygulamaları kullanabilir. Pandemi döneminde stomalı bireye doğrudan bakım azalmakta olup telefonla konsültasyonlar artmaktadır. Bireyler stomaları ile ilgili sorunları olduğunda fotoğraflarını çekip hemşirelerine gönderebilir.²⁷ Dijital uygulamalarda stomalı bireyin uyumunu artırmak için online destek grup girişimleri yapılabilir. Online destek grup ile stomalı bireylerin internet aracılığıyla birbirleri ile konuşarak, deneyim ve duygularını paylaşarak, birbirlerine tavsiyede bulunmasını ve rehber olmasını sağlamaktadır.³ Online destek grupları stoma ile ilgili dernekler ve kuruluşlar, forum siteleri, instagram ve facebook sayfaları aracılığı ile yapılabilir.^{3,5} Bu destekleri sağlarken hastanın temel bakıcısı da dahil edilmelidir. Böylece hastanın dijital uygulamalara uyumu daha hızlı gelişebilir.⁵ Bu dönemde stoma hemşirelerine ostomi ürün firmaları da yardımcı olmalıdır. Yapılan tüm girişimlere rağmen stomalı bireyin uyumu sağlanamayan durumlarda kişisel koruyucu ekipmanlar kullanılarak stoma hemşiresi seyrek aralıklarla ev ziyaretlerine gidebilir. Fakat ev ziyaretlerinde kurum, fiziksel ortam ve birey veya bakıcıları kaynaklı güçlükler yaşayabilir.²⁸ Bu nedenle telesağlık uygulaması stomalı bireylerin sorunlarını tamamen çözme de hemşirelerin ev ziyaretlerini azaltacağı için iş yükünü azaltmaktadır.²⁹ Ayrıca pandemi döneminde telesağlık uygulamaları ile yetersiz olan kişisel koruyucu ekipmanların korunması ve viral maruziyet oranının azaltılması konularında avantajlar sağlamaktadır.³⁰ Tüm bu dijital ve telesağlık uygulamalarında stoma hemşirelerinin dikkat etmesi gereken bir konu da etikdir. Bireylerin mahremiyetinin ve

gizliliğinin korunması en önemli etik ilkelerden biridir. Bireylerin kişisel verilerini içeren bu veri tabanlarından gelen bilgilerin uygunsuz şekilde ortaya çıkma riskine karşı gerekli önlemler alınmalıdır. Bilgilendirilmiş onam formları elektronik ortamlara aktarılmalıdır. Bireylere yasal politikalar doğrultusunda gizlilik sunan bilgilendirilmiş bir onam formu imzalatulmalıdır. Telesaglık ile toplanan verilerin güvenliği için iki faktörlü kimlik doğrulamasının yapılması önemlidir. Çünkü bilgisayar korsancılığı ile bu bilgiler üçüncü kişilerin eline geçebilir. Son olarak ise internet alt yapısı ve elektronik iletişim cihazları artsa da bazı bölgelerde özellikle kırsal kesimlerde yeterli düzeyde olmayabilir. Bu nedenle bu uygulamalar ile istenen bireylere erişim zorlaşabilmektedir. Tüm bireylerin dijital ve telesaglık uygulamalarına erişimini sağlamak da etik bir sorundur. Çünkü herkesin aynı hizmeti almaya hakkı vardır.³¹

Bunun yanı sıra stoma hemşireleri de diğer hemşireler gibi pandemi döneminde yaşadığı zorluklar nedeniyle psikolojik olarak olumsuz etkilenmektedir.³² Yaşanan zorlukların başında riskli çalışma ortamları ve yalnız çalışmaları yer almaktadır.³³ Dünyada stoma hemşireleri ile ilgili düzenlenen forumlarda pandemi döneminde hemşireler yaşadıkları sorunları, virüsün gaitada daha uzun süre yaşadığı için stomaterapi ünitelerinin risk altında olduğunu, stomaterapi ünitelerinin kapalı bir ortam olmasından dolayı nasıl korunacaklarını, görünmez bir düşmanla yüzleşmenin zor olduğunu, eve giderken endişeli gittiklerini, telefonla konsültasyonlarının artmasına bağlı olarak hasta sayılarının ciddi anlamda azaldığını ve sürekli sessiz bir yerde tek başına çalışma, yalnız yemek yeme nedeniyle meslektaşları ve hastaları ile olan yakın teması özlediklerini ifade etmişlerdir.^{27,34}

Sonuç

COVID-19 pandemisinde stomalı olan hastalar mümkün olduğu kadar evde kalmalıdır. COVID-19'a yakalanmamak için ev içinde dahi çok dikkatli davranmalıdır. Hastaneye gitmeden stoma ile ilgili yaşadığı sorunlar için stomaterapisi hemşiresi ile telefonla, e-posta veya dijital uygulamalar aracılığıyla iletişime geçmelidir. Acil bir durumda hastaneye gitmesi gereken durumlarda yine stoma hemşiresini telefonla aramalıdır. Mutlaka hastaneye gitmesi gereken durumlarda COVID-19 ile ilgili belirti ve bulguları olmasa da maske ve siperlik kullanarak gitmelidir.

Stoma terapi hemşireleri ise pandemi döneminde acil durumlar dışında stomaterapi ünitesine stomalı birey kabul etmemelidir. Acil olarak stoma açılması gereken hastalar için kişisel koruyucu ekipmanları kullanarak stoma yeri işaretlemesi yapılmalıdır. Günlük olarak yaptığı işleri dijital uygulamalara taşınmalıdır. Stomalı bireyler ile telefonla veya e-posta ile günlük olarak iletişime geçmelidir. Stomaterapi

ünitesinin temizliğinden sorumludur. Pandemi boyunca hem kendi sağlığını korumalı hem de mümkün olduğu kadar stomalı bireylere hizmet vermelidir.

Hakem Değerlendirmesi: Editörler kurulu ve editörler kurulu dışında olan kişiler tarafından değerlendirilmiştir.

Yazarlık Katkıları

Konsept: F.V., N.G.Ö.Ö., Dizayn: F.V., N.G.Ö.Ö., Analiz veya Yorumlama: F.V., N.G.Ö.Ö., Literatür Arama: F.V., N.G.Ö.Ö., Yazan: F.V., N.G.Ö.Ö.

Çıkar Çatışması: Yazarlar tarafından çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar tarafından finansal destek almadıkları bildirilmiştir.

Kaynaklar

1. Akıl Y, Taylan S. Bağırsak stomalı hastaların stomaya uyumlarını etkileyen faktörler: İlişkisel çalışma. Cukurova Med J 2020;45:428-438.
2. Taylan S, Akıl Y, Cihan R, Arslan S. Stoma torbası deneyiminin hemşirelerin farkındalıkları üzerine etkisi. Journal of Human Sciences 2017;14:2208-2218.
3. Sayar S, Vural F. Stomalı bireylerde destek grup girişi yapılmalı mı? Turk J Colorectal Dis 2019;29:1-5.
4. Duluklu B, Şenol Çelik S. Kolostomisi olan bireylerde yaşam kalitesi: Sorunlar ve hemşirelik girişimleri. Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi 2019;6:111-119.
5. Bağrıaçık Alutuş S, Vural F. Kolorektal kanserli hastalarda web tabanlı eğitim yapılmalı mı? Turk J Colorectal Dis 2018;28:1-8.
6. Hemşirelik Yönetmeliği. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/yonetmelik/7.5.13830-ek-2%20ve%203.html> Erişim tarihi: 02.10.2020.
7. World Health Organization (WHO) Coronavirus disease (COVID-19) Dashboard. <https://covid19.who.int/> Erişim tarihi: 02.10.2020.
8. T.C. Sağlık Bakanlığı COVID-19 Bilgilendirme Sayfası. <https://covid19.saglik.gov.tr/> Erişim tarihi: 02.10.2020.
9. Yörük Bal E, Çelik H. COVID-19 salgını ile mücadelede hemşirenin rolü. Türkiye Klinikleri J Nurs Sci 2020;12:300-304.
10. Şanlı D. COVID-19 pandemisinde cerrahi bakıma yönelik kanıta dayalı öneriler. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi 2020;5:183-190.
11. Pata F, Bondurri A, Ferrara F, Parini D, Rizzo G. Enteral stoma care during the COVID-19 pandemic: Practical advice. Colorectal Dis 2020;22:985-992.
12. D'Antonio D, Pizza F, Tropeano FP, De Palma G, Marvaso A, Luglio G. COVID-19 outbreak and stoma care on a minor island in Italy: Physically far, virtually near. SN Comprehensive Clinical Medicine 2020;2:1302-1305.
13. Maculotti D, Spina PR, Villa G. Position statement on care of ostomy patients during COVID-19 pandemic. Gastroenterol Nurs 2020;43:324-326.
14. International Agency for Research on Cancer (IARC) (2018, 28 Eylül). Colorectal cancer source: Globocan 2018. http://gco.iarc.fr/today/data/factsheets/cancers/10_8_9-Colorectum-fact-sheet.pdf Erişim Tarihi: 02.10.2020.
15. T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2018. <https://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/36134,siy2018trpdf.pdf?0> Erişim Tarihi:02.10.2020.

16. American Society of Clinical Oncology. Colorectal cancer: risk factors and prevention. <https://www.cancer.net/cancer-types/colorectal-cancer/risk-factors-and-prevention#:~:text=Colorectal%20cancer%20can%20occur%20in,for%20both%20men%20and%20women> Erişim Tarihi:02.10.2020.
17. Chen Y, Chen L, Deng Q, Zhang G, Wu K, Ni L, Yang Y, Liu B, Wang W, Wei C, Yang J, Ye G, Cheng Z. The presence of SARS-CoV-2 RNA in feces of COVID-19 patients. *J Med Virol* 2020;92:833-840.
18. Öztürk D., Karadağ A. Stoma ve yara bakım hemşireliğinin tarihsel gelişim süreci: Türkiye örneği. *Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi* 2019;16:73-78.
19. Hooper J. Colostomy guide. United Ostomy Associations of America, 2017. www.ostomy.org Erişim tarihi: 26.09.2020.
20. Vural F, Sütşünbüoğlu E, Şelimen D. Literatür inceleme: Stomalı bireylere yönelik yayınların Türkiye profili. *Türk J Colorectal Dis* 2016;26:59-70.
21. Bilik Ö. Hasta ve yakınlarının eğitiminde COVID-19: Hemşireler ne anlatmalı? *J Biotechnol and Strategic Health Res* 2020;4:78-88.
22. Skowron KB, Hurst RD, Umanskiy K, Hyman NH, Shogan BD. Caring for patients with rectal cancer during the COVID-19 pandemic. *Journal of Gastrointestinal Surgery* 2020;24:1698-1703.
23. Kamer E, Çolak T. COVID-19 ile enfekte bir hastasının operasyona ihtiyacı olduğunda ne yapmalıyız: Cerrahi öncesi, cerrahi sırası ve cerrahi sonrası rehberi. *Türk J Colorectal Dis* 2020;30:1-8.
24. Atos Breating- Speaking- Living. Stoma care during the COVID-19 pandemic. <https://www.atosmedical.com.au/care-tips/stoma-care-during-the-covid-19-pandemic/> Erişim Tarihi: 02.10.2020.
25. T.C. Sağlık Bakanlığı. COVID-19 pandemisinde normalleşme döneminde sağlık kurumlarında çalışma rehberi bilimsel danışma kurulu çalışma (1 Haziran 2020). https://ohsad.org/wp-content/uploads/2020/06/COVID19-PANDEMISINDE_NORMALLESME_DONEMINDE_SAGLIK_KURUMLARINDA_CALISMA_REHBERI.pdf.pdf Erişim Tarihi: 02.10.2020.
26. T.C. Şehircilik ve Çevre Bakanlığı. Koronavirüs hastalığı (COVID-19) virüsünün kamu binalarında yayılmasının önlemek için havalandırma ve klimalar sistemleri(hvac) sisteminde alınması gerekent edirler kılavuzu. <https://www.dosab.org.tr/dosyalar/dokumanlar/280420201634581FSDD6.pdf> Erişim Tarihi:02.10.2020.
27. Eakin. How stoma nurses around the world are being impacted by and dealing with the COVID-19 pandemic. <https://www.eakin.eu/stoma-nurses-covid-19/> Erişim Tarihi: 25.09.2020.
28. Yurtsever N, Yılmaz M. Evde bakım alanında çalışan hemşirelerin çalışma koşulları, yaşadıkları güçlükler ve eğitim gereksinimlerinin belirlenmesi. *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi* 2016;1:19-25.
29. Augestad KM, Sneve AM, Lindsetmo RO. Telemedicine in postoperative follow-up of STOMA Patients: A randomized clinical trial (the STOMPA trial). *Br J Surg* 2020;107:509-518.
30. Mills EC, Savage E, Lieder J, Chiu ES. Telemedicine and the COVID-19 pandemic: Are we ready to go live? *ADV Skin Wound Care* 2020;33:1-8.
31. Özden F, Lembarki Y. The ethical necessities and principles in telerehabilitation. *Journal of Health Services and Education* 2020;3:35-37.
32. Sheehan LE. COVID experience. *J Wound Ostomy Continence Nurs.* 2020;47:311.
33. Tuncay FE., Koyuncu E., Özel Ş. Pandemilerde sağlık çalışanlarının psikososyal sağlığını etkileyen koruyucu ve risk faktörlerine ilişkin bir derleme. *Ankara Med J* 2020;488-501.
34. StomaTips. Coronavirus: Stoma care in a global pandemic. <https://www.stomatips.com/features/article/coronavirus-stoma-care-in-a-global-pandemic> Erişim Tarihi:02.10.2020.